

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Відсутність загальноприйнятої дефініції та усталеного уявлення про роль середнього класу, а також невиробленість чітких критеріїв для виокремлення представників цього класу становлять на сьогоднішній день основні перешкоди у вивченні означеної проблеми. Розглядаються основні підходи до виокремлення середнього класу та аналізуються психологічні особливості середнього класу українського суспільства.

***Ключові слова:** середній клас, критерії та ознаки середнього класу, психологічні особливості.*

Проблема. Науковці в останні роки широко обговорюють проблему формування середнього класу. Актуальність цього суспільного феномена полягає в тому, що процвітання держави багато в чому залежить від існування потужного середнього класу як надійної соціальної бази ринкових реформ і активної сили, що виражає і відстоює інтереси всього суспільства. Інтерес до вивчення середнього класу виявляє і психологія, адже вивчення психологічних особливостей представників середнього класу дозволить краще усвідомити функції та роль середнього класу українського суспільства. Основна методологічна проблема полягає у відсутності загальноприйнятої дефініції середнього класу і чітко визначених критеріїв віднесення людей до середнього класу, що і спричинює існування великої кількості окремих методик (технік виокремлення представників середнього класу), які утруднюють вивчення середнього класу та його особливостей. Дослідженням середнього класу

українського суспільства (та пострадянських теренів загалом) бракує єдиного підходу до вивчення середнього класу; підходу, який би увібрав у себе не тільки суто формальні критерії виокремлення представників середнього класу (рівень доходу, рівень освіти, професія та ін.), а й дозволив би розробити соціально-психологічний портрет типового «середнього», який би сприяв усвідомленню значення середнього класу та формуванню визначення середнього класу в умовах сучасних українських реалій.

Аналіз психологічних особливостей представників середнього класу України ускладнюється методологічними проблемами виокремлення типових «середніх». А отже, стає зрозумілим, що успішний опис середнього класу категорично неможливий без фундаментальних досліджень загальної структури українського суспільства, пошуку хоча б відносних меж між одним суспільно-страфікаційним утворенням та іншим. Успішне виконання завдання «гальмує» ще і через те, що вивченням класів займаються, більшою мірою, соціологи, економісти, політологи, а от наукова увага соціальних та політичних психологів минає дану тематику.

Різноманітними аспектами дослідження середнього класу займаються наступні українські науковці: Є. І. Головаха, О. В. Симончук, Е. М. Лібанова, О. Д. Куценко, С. М. Оксамитна, С. О. Макеєв, О. А. Якуба та ін.

Мета статті: проаналізувати основні підходи до вивчення середнього класу та розглянути психологічні особливості українського середнього класу.

Аналіз основних наукових течій у вивченні середнього класу хотілося б традиційно почати з визначень середнього класу, які до сьогоднішнього дня панували у зарубіжних та вітчизняних напрацюваннях стосовно даної проблеми.

В науковій літературі впродовж багатьох років співіснують дві традиції розуміння класів загалом. Перша – в рамках теорії марксизму, де класи розглядаються крізь призму антагоністичних інтересів соціальних угруповань, що диференційовані перш за все за відношенням до засобів виробництва (пролетарії та капіталісти) [1]. Другий напрямок пов'язаний з теорією стратифікації, яка розуміє соціально-групову конфігурацію суспільства у вигляді багатовимірної системи нерівностей [2; 11]. У нашому дослідженні ми будемо спиратися на другий напрямок, адже цілком очевидно, що будь-яке сучасно суспільство складніше за своєю структурою ніж простий поділ на власників та робочих.

Утворення широкого спектру середніх класів, що включають власників, а також тих, чия кваліфікація досить добре оплачувалась на ринку праці, відмічав М. Вебер. М. Вебер розташовував середній клас між привілейованим класом власників та пролетаріатом. М. Вебер не розкриває структуру середнього класу, але наполягає, що до середнього класу необхідно віднести дрібних власників, а також людей, що здатні запропонувати на ринку свої навички та вміння. Дослідник приділив більшу увагу критеріям виділення середнього класу в соціальній структурі, які Вебер пов'язує з економічними процесами, розглядаючи класи як відображення економічних відносин у соціальній сфері [3].

Поняття «середній клас» належить до числа найбільш дискусійних та неоднозначно інтерпретованих категорій соціальної стратифікації. На сьогоднішній день існує велика кількість різноманітних дефініцій середнього класу: від суто економічних до суспільно-політичних, що пояснюється тривалою історією його виокремлення, становлення, особливістю призначення та функціональної ролі в різних країнах [4; 9]. Розуміючи, що середній клас не є категорією суто психології, у подальшому теоретико-

методологічному дослідженні нам доведеться звернутися насамперед до соціології, а також політології, економіки, філософії. Хотілося б ще додати, що більшість визначень середнього класу містять у собі комплекс властивих ознак середнього класу.

Ще Арістотель зазначав, що середній клас характеризується насамперед трьома рисами: здатністю заробляти на життя власною працею, виконанням стабілізуючої функції в суспільстві і прагненням уникати соціальних потрясінь, економічною зацікавленістю у розвитку держави [5].

Інший відомий вчений Е. Гідденс також звертав увагу на проміжне положення середнього класу та підкреслював, що середній клас володіє певним рівнем освіти, який дозволяє йому займатися розумовою працею, яку можна продавати. Саме це, на думку Гідденса, відрізняє представників середнього класу від робочого класу та вищого класу, який володіє засобами виробництва [6].

Багато дискусій сьогодення стосується сучасного середнього класу США. З одного боку, середній клас цієї країни демонструє високі стандарти життя, наявність фінансових активів, достатньої нерухомості, а з іншого, середній клас США – це клас, що живе в борг і тільки в борг. Остання фінансово-економічна криза – криза боргів, кредитів та банків, а наріжним каменем всіх цих елементів є працюючий середній клас. Отже, на нашу думку, важливим питанням є виділення критеріїв належності до середнього класу. І, як можна бачити, перенесення цих критеріїв зарубіжних суспільств на вітчизняні реалії не завжди доцільно та правильно.

На думку Г. Г. Дилігенського, поняття «середній клас» спричинено не тільки суто пізнавальними потребами та загальним математизованим стилем мислення доби модерну, але й певним ідеологічним «замовленням». Його

зміст не зводиться до банальної констатації, що в суспільстві, де існує соціальна нерівність, окрім «вищих» та «нижчих» має бути і серединний простір. Ділігенський вважає, що категорія середнього класу – це ще і символізація деякої ідеологічної альтернативи біполярному образу суспільства, яке роздирається протиріччями між багатими та бідними, сильними та слабкими, переможцями та програвшими у міжіндивідній конкуренції. Таким чином, середній клас – агент гармонізації суспільства та особистості, його життєва практика долає тенденції до розколу, взаємного відчуження, соціальної боротьби, які спричинює капіталізм, як і тенденцію до «стирання» особистості, перетворенню її на функціональну одиницю капіталістичного накопичення. На думку автора, у вивченні середнього класу особливу увагу заслуговує ментальна, психологічна та поведінкова реальність існування даного класу.

Ділігенський аналізує форми та ефект впливу інноваційної діяльності людей середнього класу на різні рівні та сфери життя суспільства. Кінець-кінцем, автор приходить до висновку, що середній клас – не єдине соціальне утворення, а глибоко диференційований у економічному, політичному, соціальному, культурному та психологічному відношенні феномен. Однак успішна адаптація цих суб'єктів до пострадянських реалій життя сама по собі дає суттєвий модернізаційний ефект. Зміст модернізації Г. Г. Ділігенський вбачає у «становленні типу особистості, що орієнтується на індивідуальну самостійність, на вільне самовизначення у соціальному просторі, на відповідальність за власну долю» [7, 6; 8, 274].

Перехід до ринкових перетворень каталізував розвиток приватного сектора економіки України і збільшив чисельність зайнятих у ньому працівників.

Російська дослідниця Т. І. Заславська вважає, що основним ядром формування середнього класу у

пострадянських країнах може бути бізнес-прошарок («сукупність суб'єктів виробничої, комерційної та фінансової діяльності, що здійснюється з метою отримання прибутку на базі автономно ухвалених рішень та під свою власну відповідальність», за Заславською); середня ланка бюрократії та професіонали («найбільш кваліфікована, соціально затребувана та адаптована до ринкових умов частина спеціалістів технічного, соціального та гуманітарного профілів») [9]. Ми могли б привести ще декілька прикладів намагань різних авторів окреслити професійні страти (Л. А. Беляєва, О. В. Симончук, Т. П. Ткаченко, В. О. Мандибур та ін.), які входять до середнього класу. Але, на нашу думку, важливішою є проблема пошуку адекватних критеріїв виокремлення представників середнього класу, яку, у свою чергу, неможливо вирішити без усвідомлення функцій та ролей середнього класу в Україні [10, 11,12,13].

У вітчизняній науці при виокремленні середнього класу зазвичай використовують критеріальний підхід (розмір доходу, професія, освіта, ступінь адаптації до соціально-економічних умов, самоідентифікація та інші) [14]. Критеріальний підхід (Л. А. Беляєва, Т. І. Заславська, О. М. Аврамова) має два основних етапи розвитку: спочатку він представляв виключно критеріальну основу до виділення середнього класу (на основі однієї або декількох ознак), а другий складається з визначення ідентифікаційного простору (тобто обов'язкового поєднання ознак при визначенні меж середнього класу) [9; 10, 56; 15]. Зупинимося детальніше на кожному з критеріїв для того, щоб чіткіше усвідомити роль кожного критерія для подальшого формування власної системи виокремлення представників середнього класу.

Матеріальний критерій (рівень доходу, майновий стан). Матеріальний критерій дослідники згадують найчастіше (О. В. Симончук, Т.І. Заславська та інші) та

інколи, навіть, відводять йому центральне місце [9; 11]. Такий критерій носить суто формальний характер і найчастіше використовується економістами та соціологами для виокремлення представників середнього класу. Але в контексті психології головний смисл матеріального критерія полягає в тому, що, маючи велику купу грошей, людина тим самим підвищує свій соціальний статус, свою впливовість на оточення. Людина середнього класу повинна мати достатньо грошей для існування в якісних умовах, які б задовольняли основні потреби (фізичні потреби, потреба у безпеці так далі). Іншими словами, якщо такі умов існування нема, то людина не зможе далі повноцінно виконувати соціальні функції середнього класу (підтримка соціальної стабільності у суспільстві, забезпечення вертикальної мобільності, поповнення бюджету та інвестування, створення зразків соціально-економічної та соціокультурної поведінки). Середній клас – основний «гравець» політико-економічного простору, який вибудовує свою соціально-економічну активність відносно існуючого державного устрою та правового поля. Отже, деякі зміни можуть сприйматися як потенційно небезпечні, а це в свою чергу і робить представників середнього класу небайдужими до проблем сьогодення. Однак, як свідчать деякі дослідження (О. А. Якуба, Г. Г. Дилігенський), в багатьох емпіричних випадках значення матеріального критерія знижується [7]. Цікавим є той факт, що у дослідженнях названих вище авторів самі ж респонденти не вважають матеріальний критерій вирішальним при стратифікації суспільства. Серед чинників, що ускладнюють використання матеріального критерію можна назвати, наприклад, хабарництво та «зарплати у конверті» (тобто, інколи офіційні прибутки та статки не обмежуються ними).

Рівень освіти. Другий за популярністю застосування серед науковців (Л. А. Беляєва, Т. М.

Чернецька, Е. М. Лібанова, В. І. Паніотто) критерій, головна задача якого продемонструвати відносний рівень теоретичних та практичних знань, вмінь, навичок, які забезпечують конкурентну спроможність людини на ринку праці. Рівень освіти як критерій виокремлення представників середнього класу має на декілька перешкод: по-перше, тотальна традиція отримання вищої освіти в нашій країні трохи ставить під сумнів якість такої освіти для більшості, а по-друге, розірваність ланцюга «освіта-професія-дохід» на пострадянському просторі також спричинює тому, що рівень освіти кінець-кінцем може і не впливати на прибутки та професію [10; 13; 16; 17; 18].

Професія. Критерій, який, навіть, став базою для окремої методики виокремлення представників середнього класу (Л. А. Беляєва, О. В. Симончук, Т. П. Ткаченко) [10; 11; 12]. Вибір такого критерію зумовлений тим, що професія певною мірою визначає рівень заробітків людини. Водночас цей критерій не є головним, оскільки в різних професіях наявні люди з високими і низькими заробітками (статками). Умови праці, посада, вид праці (творча чи ні), можливості самореалізації, соціальна значимість, які надає професія, до певної міри визначають рівень впливовості людини серед свого соціального оточення, масштабність її соціального мислення тощо. Загально відомо, що професія людини обумовлює її стан відносно свободи або залежності індивіда від праці. Причому свободу (або залежність) слід відносити як до економічного аспекту життя людини, так і до соціального, політичного, ціннісного та смислового. На нашу думку, застосування даного критерія є обов'язковою умовою адекватного виокремлення представників середнього класу з урахуванням не тільки суто офіційної назви професії (економіст, психолог, викладач), а й загальних умов трудової діяльності.

Наступні два критерії виокремлення середнього класу є суто психологічними. До них відносяться, зокрема, самоідентифікація і «дієвий» оптимізм.

Самоідентифікація (Л. А. Беляєва, Т. М. Чернецька, Т. І. Заславська) [9; 10; 16]. Критерій, що відноситься до суб'єктивного підходу у виокремленні представників середнього класу та є, на нашу думку, найбільш дискусійним. До речі, Л. Хахуліна у своїх дослідження середнього класу впровадила термін «суб'єктивний середній клас» (населення, що тільки на основі власної оцінки своїх доходів, професії та інших критеріїв відносять себе до середнього класу) [19]. На думку Т.М. Чернецької, результати Л. А. Хахуліної свідчать не про існуючу соціальну стратифікацію, а про зберігання стереотипів свідомості: люди звикли вважати себе не гіршими за інших, тобто бути «середніми» [16, с. 120-121]. Рівень ідентифікації себе із середнім класом вказує на суб'єктивну атрибуцію ролей, стратегій поведінки та функцій суб'єктивного класу на рівні буденної свідомості. На нашу думку, даний критерій є важливим, але не основним, так як, звичайно, що нас цікавить об'єктивна реальність.

Індивідуальний оптимізм (психологічна адаптація до сучасної ситуації). Даний критерій вперше був використаний Г. Г. Ділігенським. На думку дослідника, соціальне самопочуття – це взагалі найважливіший показник характеру процесів, що відбуваються у суспільств; показник психологічної залученості різних груп населення або їх відчуження від домінуючих тенденцій суспільного розвитку.

Потрібно зазначити, що такий вид оптимізму не локалізується лише на емоційному рівні. Такий вид оптимізму можна умовно назвати «дієвим», адже він знаходить своє вираження на поведінковому рівні. На нашу думку, припущення Ділігенського стосовно оптимізму як критерія виокремлення середнього класу є цілком

справедливим. Середній клас, це насамперед діяльнісно активні люди, а їхній оптимізм – це поєднання успішного минулого досвіду, впевненість у власних можливостях та антиципація стабільного майбутнього, що звичайно надає людині сил та енергії у теперішньому. У своєму дослідженні Ділігенський доводить, що основним чинником формування у населення індивідуального оптимізму є розвиток ринкових відносин та ринкової економіки (особливо розвиток дрібного та середнього підприємництва) [7].

Альтернативний критеріальному підходу – релятивістський. Релятивістський підхід (Х. Балзер) у дослідженнях середнього класу засновано на наступному методологічному настановленні: кожному типу суспільства, кожній історичній добі і кожній окремо обраній країні відповідає своя специфічна модель середнього класу [8, с. 41-42]. На нашу думку, тільки гармонічне поєднання критеріального та релятивістського підходів в умовах українських реалій надасть можливість ретельного та фундаментального дослідження середнього класу. При цьому, саме релятивістський підхід (як загальна концепція) задасть наповнення критеріальному.

В останні роки здійснюються активні спроби осмислити поняття та роль середнього класу в житті сучасного українського суспільства. Публікуються наукові та публіцистичні роботи, що присвячені становленню та розвитку українського середнього класу.

М. К. Горшков, аналізуючи російський пострадянський середній клас, говорить про високий рівень «живучості» середнього класу, опірності до несприятливих умов. Серед інших характеристик середнього класу Горшков називає наступні: високий рівень адаптованості до ринкової економіки, соціальна мобільність та гнучкість, ставлення до держави як до

«верховного арбітра», який повинен забезпечувати стабільність та дотримання «правил гри» [20, 10].

На думку Л. А. Царюк, роль середнього прошарку у процесі трансформації українського суспільства, зумовлюється його високим професійно-кваліфікаційним потенціалом, зацікавленістю в продовженні реформ та здатністю до швидкої адаптації. Іншими словами психологічними характеристиками середнього класу є рівень домагань (бажання покращувати своє життя та його умови), схильність до активності, покладання на власні сили, здатність до творчості, достатній репертуар ролей та гнучкість, толерантність і швидкість вироблення й засвоєння нового. Більшість представників середнього класу виступають з позицій безумовного пріоритету демократії (підтверджено емпірично) й вільної ринкової економіки, цінностей індивідуальної свободи. Л. А. Царюк констатує, що свою головну функцію бути гарантом незворотності реформ, розвитку і порядку – середній клас певною мірою вже виконує через формування інтернальності на суспільному рівні. З огляду на результати досліджень для робітників і службовців характерна перевага мотивації матеріального добробуту; у цілому ж означилася тенденція їх переходу до складу середнього класу із засвоєнням його стандартів поведінки і суджень [21, 279-280, 304].

Отже, виходячи з усього вище написаного, стає зрозумілим наскільки «розмитим» є і саме визначення середнього класу, і ролі, функції та очікування, які приписуються середньому класові, а тим більше питання критеріїв виокремлення представників середнього класу. Дефіцит чіткості основних аспектів дослідження середнього класу змушує нас сформулювати власне визначення середнього класу та описати наше бачення функції та ролі середнього класу.

Намагаючись дати визначення українському середньому класу з погляду найбільш характерних психологічних рис, можна сказати, що це є частина населення, якій притаманна тенденція покладатися тільки на свої власні сили (і нести відповідальність за свої вчинки), зниження патерналістичних настановлень (активна власна позиція, діяльність), небайдужість до соціально-політичних та економічних перетворень, здатність покращувати своє матеріальне та духовне становище.

Перспективою подальших, насамперед теоретико-методологічних, досліджень є формування набору критеріїв виокремлення представників середнього класу, який би поєднував у собі соціологічні традиції стратифікації суспільства та психологічний аналіз. Розроблення блоку таких критеріїв повинно в першу чергу орієнтуватися на соціально-економічну ситуацію нашого суспільства та роль середнього класу в ньому, а вже потім – західні традиції та стандарти якості життя.

Висновками даного теоретичного дослідження є такі положення:

1. Середній клас є однією з найбільш дискусійних категорій як у західній науці, так і у вітчизняній. Основні суперечки вивчення середнього класу носять як теоретико-методологічний характер (визначення середнього класу, проблема критеріїв виокремлення середнього класу), так і суто емпіричні (роль середнього класу та його значення для держави).

2. Напрями досліджень пострадянських середніх класів (України та РФ) розвиваються досить динамічно та мають однакові теоретико-методологічна та емпіричні проблеми.

3. Серед критеріїв віднесення людей до середнього класу можна виокремити непсихологічні і психологічні. При цьому психологічні критерії виступають доволі

істотними для ідентифікації представників цього класу. До неспсихологічних критеріїв можна віднести рівень освіти, рівень доходу, професійну належність; до психологічних – ідентифікацію себе із середнім класом, «дієвий» оптимізм.

4. Серед основних психологічних особливостей представників середнього класу можна назвати: високий рівень домагань, схильність до активності (соціальної, політичної), покладання на власні сили (відсутність патерналізму), достатній репертуар соціальних ролей та гнучкість, толерантність і швидкість вироблення й засвоєння нового.

Література

1. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Сочинения. – Т.3. – С. 5–561.
2. Руссу О. Д. Становление среднего класса в современной России : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Руссу Оксана Дмитриевна. – В., 2005. – 164 с.
3. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С. 150–153.
4. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / За ред. Новікова В. М. / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України / – К. : Четверта хвиля, – 2009. – 640 с.
5. Аристотель. Политика // История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Х., 1999. – С. 41–42.
6. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – М. : Академический проект, 2005.
7. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса. – М. : Институт фонда «Общественное мнение», 2002. – 285 с.
8. Козьма В. В. Формування політичних цінностей та орієнтацій середнього класу як чинник демократизації сучасного українського суспільства : дис. ... канд. політ.

- наук : 23.00.03 / Козьма Василь Васильович. – К., 2008. – 179 с.
9. Заславская Т. И. Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри : монографія / Т. И. Заславская. – Всероссийский центр изучения общественного мнения. Моск. высш. шк. социал. и экон. наук. – М., 1997. – С. 226.
 10. Беяева Л. А. В поисках среднего класса // Социологические исследования. – 1999. – №7. – С. 75–76.
 11. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К. : Институт социологии НАН України, 2003. – 464 с.
 12. Ткаченко Т. П. Підприємництво як основа формування середнього класу в Україні (організаційно-управлінські засади): дис. ... канд. экон. наук : 08.00.03 / Ткаченко Тетяна Петрівна. – К., 2008. – 207 с.
 13. Мандибуря В. Вплив політики доходів на формування «середнього класу» в Україні / В. Мандибуря // Україна:аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 33–36.
 14. Крикун О. І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.07 / Крикун Ольга Ігорівна ; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2009. – 219 с.
 15. Авраамова Е. М. Формирование среднего класса в России: определение, методология, количественные оценки // Общественные науки и современность. – 2002. – №1. – С. 17–24.
 16. Чернецкая Т. Н. Средние классы как предмет социологического исследования и субъект социального действия : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / Чернецкая Татьяна Николаевна. – Х., 1999. – 177 с.
 17. Лібанова Е. М. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку / Е. М. Лібанова // Україна: аспекти праці. – 2002. – №8. – С. 27–32.

18. Паниотто В. И. Социальная структура и личность в процессе радикальных изменений: анализ Украины в период трансформаций / М. Л. Кон, В. Хмелько, В. И. Паниотто, Х. Хунг // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 24–64.
19. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации / Л. Хахулина // Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 2. – С. 24–34
20. Горшков М. К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России / М. К. Горшков // Социс. – 2000. – №3. – С.4–13.
21. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2008. – 360 с.

Empirical studies of the middle class do not have clear theoretical and methodological bases. The absence of a common definition and role of the middle class and well-defined criteria for the middle class are, by far, the main difficulty in studying this problem. The article reviews the main determination approaches of the middle class and analysis psychological characteristics of Ukrainian society middle-class.

Key words: *middle class, middle class criterias, psychological characteristics.*

Отсутствие общепринятой дефиниции и устоявшегося представления о роли среднего класса, а также невыработанность чётких критериев для отношения к представителям этого класса являются на сегодняшний день основными трудностями при изучении данной проблемы. Рассматриваются основные подходы к определению среднего класса и анализируются

психологические особенности среднего класса украинского общества.

Ключевые слова: *средний класс, критерии определения среднего класса, психологические особенности.*